

СЕКЦІЯ 1
АРХЕОЛОГІЧНІ ТА АНТРОПОЛОГІЧНІ СТУДІЇ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ
ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

Кобас Константин Йосиф

Донецький національний університет імені Василя Стуса

КУТЛАКСЬКА ФОРТЕЦЯ В СИСТЕМІ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ СПОРУД
ЗАХІДНОГО КОРДОНУ БОСПОРСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
(II ПОЛ. I СТ. ДО Н. Х. – I ТРЕТ. I СТ. ПІСЛЯ Н. Х.)

Ключові слова: Кримський півострів, Боспорське царство, кордон, фортеця, оборона.

Keywords: Crimean Peninsula, Bosporan kingdom, frontier border, fortress, defense.

Кутлакська фортеця є однією з відомих археологічних пам'яток південно-східного Криму, яка має статус заповідної території. Вона знаходиться за 60 км від м. Феодосія на південний захід і носить назву від с. Кутлак (суч. с. Веселе), неподалік якого розташовується. Про Кутлакську фортецю стало відомо після її відкриття у 1982 р. археологом Ігорем Барановим. Подальші розкопки на пам'ятці здійснювалися протягом наступних чотирьох десятиліть. Завдяки ним фортецю було детально досліджено. Вивченню зазначеної пам'ятки у своїх працях приділяли увагу С. Ланцов, О. Масленніков, С. Саприкін, Ю. Виноградов, О. Паршина, В. Горнчаровський, В. Кутайсов, О. Бонін, В. Зубар, К. Колесников та ін. Незважаючи на значний обсяг присвячених вказаній пам'ятці публікацій, відкритим залишається питання, пов'язане із завершальним етапом історії її функціонування, та верхньою часовою межею. Тож у своєму дослідженні автор ставить за мету оцінку стратегічної ролі та оборонного потенціалу зазначеного укріплення в системі оборони західного кордону Боспору Кіммерійського, а також спробувати дати відповідь на питання: як і коли саме фортеця перестала виконувати своє пряме призначення?

У 40-х рр. I ст. до Н. Х. ситуація на кордонах Боспорської держави набуває загрозливого характеру через активізацію варварських племен. Не став винятком і західний кордон європейського Боспору, який потерпав від набігів кримських скіфів. Подібний стан справ змусив боспорського царя Асандра (46–17/14 ст.) вдаватися до заходів оборонного характеру. Вони полягали у зміцненні державного кордону шляхом відновлення старих фортифікаційних споруд – Асандрових валів, про які нас інформує Страбон [8, с. 285]. Також ним була ініційована розбудова систем нових укріплень. Серед них чільне місце посідає Кутлакська фортеця, що виникла в цей період. Як зазначалося вище, Кутлакську фортецю було вперше виявлено 1982 р. кримським археологом Ігорем Барановим. У 1983 р. ним же було здійснено її перші розкопки з метою обстеження пам'ятки [6, с. 180; 7, с. 39]. Однак розкопки фортеці Барановим не носили системного характеру, тому пам'ятку не було досліджено належним чином. До того ж від початку її ідентифікували як одну з генуезьких фортець консульства Солдайя, споруджених

за доби середньовіччя. Лише після того, як в 1984 р. до вивчення пам'ятки долучилася Олена Паршина, ситуація докорінно змінилась. У процесі розкопок під керівництвом О. Паршиної та О. Домбровського у 1984–1989 рр. було встановлено, що зазначена пам'ятка є фортецею античного часу, яка існувала упродовж I ст. до Н. Х. – I ст. після Н. Х. В 1990–2010-х рр. дослідження пам'ятки здійснювала Кримська філія ІА НАН України під керівництвом С. Ланцова [7, с. 39]. Джерельна база, на підставі якої можна реконструювати історію функціонування споруди, є суттєвою. Окрім археологічного матеріалу, (який є основним у дослідженнях), ми послуговуємося даними писемних джерел, представлених працями античних авторів – Страбона та Флавія Арріана. Також не варто забувати про епіграфічні та іконографічні джерела, дотичні до часу функціонування фортеці.

Кутлакська фортеця є продуктом оборонної політики Асандра. Вона була однією із фортифікаційних споруд першої лінії оборони [2, с. 217; 4, с. 205] західного кордону, входила до системи укріплень Ак-Монайського валу. Роботи по спорудженню були поспішними, враховуючи напружену ситуацію на кордонах. Зазначена пам'ятка мала вигляд невеликого форту п'ятикутної форми зі стінами висотою 4 м та чотирма баштами з бастіоном по бокам. Фортеця розміщувався на невеликому плато за 170 м від берегової смуги [1, с. 10; 2, с. 217]. Її основним завданням було стримування й відбуття атак потенційного ворога. Також вона виконувала сигнальні функції, попереджаючи за допомогою системи димових сигналів інші фортеці про наближення ворога. Розміщення ж фортеці свідчить про те, що вона виконувала сторожову функцію Кутлакської бухти, здійснюючи її прикриття від можливих піратських набігів, проти яких активно боровся Асандр. Цілком можливо, що саме в цій бухті локалізувався порт Афінеон, про який писав Арріан у своєму периплі Чорного моря. На підставі активних археологічних досліджень середини фортеці, дослідники прийшли до висновку про стаціонарність залоги та її невелику чисельність (бл. 100 осіб). Однак, не зважаючи на свою невелику чисельність, залога була озброєна металевими машинами, свідченням чого слугують знайдені в ході розкопок галькові ядра. Куртина фортеці була підсилена протитаранним поясом, що давав змогу укріпленню витримати облогу із застосуванням поліоркетичних механізмів, які судячи із зображення стінного тарану із Неаполя Скіфського, мали на озброєнні скіфи. Постачання залоги припасами здійснювалося морським шляхом, за аналогією з римською цитаделлю Харакс на м. Ай-Тодор (неподалік суч. м. Алушти). Питання щодо забезпечення вояків питною водою розв'язувалося за рахунок накопичення запасів дощової води у водозбірній цистерні [7, с. 40]. Ремонт та виробництво зброї здійснювалося в розміщеній у внутрішньому дворі фортеці ергастерії [7, с. 40].

Незрозумілим залишається склад гарнізону. На це питання досить складно дати однозначну відповідь. Проте на думку автора, залога цієї фортеці, як і подібних фортець Боспорського лімесу, потенційно могла складатися із представників варварських племен, які несли прикордонну службу. Підставою для подібного твердження є наявність на території фортеці значної кількості варварського ліпного посуду. Тому незважаючи на свої незначні розміри й невелику чисельність гарнізону, Кутлакська фортеця відігравала вагомий роль в системі прикордонних оборонних споруд, оскільки знаходилася в авангарді оборони, прикриваючи єдиний

шлях із південного гірського Криму до Західного Боспору від будь-яких нападів із суші та моря [3, с. 261]. Також її залага першою могла побачити наближення ворога і завчасно попередити сусідні фортеці за допомогою системи вогненно-димових сигналів. Через брак відповідних джерел, про виконання фортецею митних й торговельно-регуляторних функцій [4, с. 193] достеменно невідомо.

Досі залишається невідомою подальша доля фортеці. Ця обставина спричинила масу різноманітних містифікацій і викривлень. На підставі даних стратиграфії можна дійти висновку, що зазначена пам'ятка функціонувала лише упродовж другої пол. I ст. до Н. Х. [1, с. 10, 29; 7, с. 39; 3, с. 261], оскільки культурний шар не містить домішок наступних періодів. Дослідники пов'язують припинення виконання фортецею свого прямого призначення з подіями смути, що виникла за правління на Боспорі римського ставленика Полемона I (14–8 рр. до Н. Х.). На думку дослідників, фортеця припинила існувати після експедиції М. Агріппи на Боспор, яка мала місце у 14 р. до Н. Х. Також є думки про зруйнування її Полемоном I [3, с. 261] (підставою може слугувати факт спустошення Полемоном Танаїса) чи варварськими племенами, які скористалися важкою внутрішньо-політичною ситуацією і вчинили набіг. Однак подібні припущення є сумнівними, оскільки в культурному шарі, який є одночасовим, не були знайдено будь-яких слідів штурму або тривалої облоги. До того ж майже всі речі були забрані залогою. Це стало підставою для твердження про сплановане залишення фортеці. Однак, якщо полишення фортеці могло бути організованим, то коли і за яких умов воно відбулося? Полишення фортеці залогою могло здійснюватися на користь скіфів, або було пов'язаним із ліквідацією укріплення через втрату потреби у його використанні. Можливо, важка внутрішньо-політична ситуація, що виникла на Боспорі Кіммерійському наприкінці I ст. до Н. Х., призвела до ліквідації фортеці. Однак, на думку автора, фортеця навіть після цього продовжила існувати ще певний проміжок часу. Бо вже у першій чверті I ст. після Н. Х., за правління Боспором Аспурга (8/9–37 рр. після Н. Х.), було здійснено ряд воєнних кампаній проти кримських скіфів, які були в 11–13 рр. [3, с. 252, 259, 263]. Внаслідок них Мала Скіфія потрапляє у залежність від Аспурга, про що свідчать почесні написи з Пантікапею [5, с. 46–47]. Під час проведення зазначених акцій боспорські війська потенційно могли використовувати фортецю в якості плацдарму для наступальних дій проти тавроскіфів. Лише після завершення кампанії, коли потенційна загроза для західних кордонів держави остаточно зникає, відбувається поступове згортання системи першої лінії оборони. Цей крок не оминув і зазначену пам'ятку. Тому, за відсутності необхідності в існуванні Кутлакської фортеці на зазначеному етапі, вона була полишена гарнізоном назавжди. Це сталося на поч. 20-х рр. I ст. після Н. Х., коли Боспор переживав своє найбільше піднесення завдяки плодам перемог Аспурга. Від цього часу і до її археологічного відкриття у 1982 р. фортеця припиняє виконувати своє пряме призначення, зазнаючи поступового руйнування під дією природних чинників.

Отже, Кутлакська фортеця є однією із визначних археологічних пам'яток фортифікації пізнього еллінізму у південно-східному Криму. Її було збудовано за всіма канонами античної фортифікації. Незважаючи на свої незначні розміри, вона відігравала важливу роль в обороні західної межі Боспору Кіммерійського,

оскільки розміщувалася в першому ешелоні оборони. Фортеця прикривала єдину транспортну артерію до Боспору від нападів як із суші, так і з моря. Гарнізон, незважаючи на малу чисельність, був досить потужно озброєним. Склад залоги охоплював варварів-найманців. На підставі зазначених даних формується такий висновок: Кутлакська фортеця була полишена власним гарнізоном, що могло статися як внаслідок переходу залоги на бік ворога на тлі важкої внутрішньо-політичної ситуації, так і через відсутність подальшої необхідності функціонування зазначеної споруди. Після свого полишення залогою фортеця, імовірно, деякий час використовувалася, але недовго, бо не знайдено фактів, які б це доводили.

Джерела та література

1. Бонин А. В. Пам'ятники хоры Боспора I в. до н. э.: еще раз о хронологии объектов сигнально-оборонительной системы. *Проблемы истории, филологии и культуры*. 2006. № 16. С. 8–42.
2. Виноградов Ю. А., Горончаровский В. А. Военная история и военное дело Боспора Киммерийского (VI в. до н. э. – III в. н. э.). Санкт-Петербург: Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета, 2008. 332 с.
3. Завойкина Н. В. О войне царя Аспурга против скифов и тавров. *Проблемы истории, филологии, культуры*. 2023. № 3. С. 252–271.
4. Колесников К. На краю Ойкумени. Еллінські військові традиції на українських землях Причорномор'я: від заснування перших поселень до перших століть християнської ери (VII ст. до н. е. – IV ст. н. е.). Київ: ТЕМПОРА, 2021. 312 с.
5. Корпус боспорских надписей / под ред. В. В. Струве. Москва–Ленинград: Наука, 1965. 940 с.
6. Ланцов С. Б. Изучение Кутлакского укрепления в юго-восточном Крыму. *Археологические исследования в Крыму 1993*. Симферополь: Таврия, 1994. С. 180–183.
7. Ланцов С. Б. Основные этапы строительства Кутлакской крепости. *Археологический альманах*. 2015. № 33: Древняя и средневековая Таврика. С. 39–44.
8. Страбон. География: в 17 книгах / пер. Г. А. Стратановский, ред. С. Л. Утченко. Москва: Наука, 1964. 943 с.

Короленко Мирослава

Донецький національний університет імені Василя Стуса

ЗБРОЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XIV–XVI СТ.

Ключові слова: військова історія, зброєзнавство, історія зброї, історія України, середньовічна зброя.

Keywords: military history, historical weapons research, history of weapons, history of Ukraine, medieval weaponry.

Середньовічне озброєння українських земель є важливою складовою військової та культурної історії. Дослідження озброєння XIV–XVI ст. посідає пріоритетне місце.